

संविधान समितीतील महिला

तुम्हाला माहित आहे का?

भारताच्या संविधान निर्मितीमध्ये 15 महिलांचा सहभाग होता !

स्त्रियांसंबधीचे धोरण ठरवण्यात त्यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका होती.

त्यांच्या कर्तृत्वामुळे स्वतंत्र देशात पहिले राष्ट्रगीत गाण्याचा, राष्ट्राला ध्वज अर्पण करण्याचा मान महिलांना मिळाला. संविधानामुळेच देशातील सर्व स्त्रियांना समानतेचा, शिक्षणाचा, मतदानाचा, आरक्षणाचा इ. सर्व अधिकार मिळालेले आहेत.

सरोजिनी नायडू

दुर्गाबाई देशमुख

हंसा मेहता

अमृत कौर

विजयालक्ष्मी पंडित

सुचेता कृपलानी

बेगम ऐज़ाज़ रसूल

दक्षयानी वेलायुधन

एनी मास्कारेन

रेणुका रे

लीला रॉय

पूर्णिमा बॅनर्जी

मालती चौधरी

अम्मु स्वामीनाथन

कमला चौधरी

संविधान जागर अभियान

सरोजिनी नायडू

(13 फेब्रुवारी 1879 - 2 मार्च 1949 | हैद्राबाद, आंध्र प्रदेश)

1914 मध्ये सरोजिनी नायडू गांधीजींना इंग्लंडमध्ये भेटल्या आणि त्यांच्या विचारांनी प्रभावित होऊन स्वातंत्र्य चळवळीत सामील झाल्या. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या त्या पहिल्या महिला अध्यक्ष होत्या. स्त्रियांनी दांडी सत्याग्रहात भाग घेण्यापेक्षा पाठी राहून जखमी सत्याग्रहींची देखभाल करावी असे गांधीजींनी ठरविले. हे समजल्यावर त्या गांधीजींना म्हणाल्या, “सत्याग्रहींची देखभाल तर आम्ही जरूर करू. पण आम्ही सत्याग्रहात भाग घेऊन देशासाठी बलिदान करण्यासाठी आलो आहोत. आम्हाला त्या ध्येयापासून वंचित करणे हा अन्याय आहे.” शेवटी गांधीजींना स्त्रियांचे म्हणणे मान्य करावेच लागले.

संविधान समितीत देखील त्या होत्या. हिंदू-मुस्लिम एकता आणि महिलांना पुरुषांच्याबरोबरीने कामाचा अधिकार आणि त्यांचे स्वातंत्र्य देशाच्या भवितव्यासाठी आवश्यक बाब आहे यावर त्यांचा भर होता.

दुर्गाबाई देशमुख

(15 जुलै 1909 - 9 मे 1981 | राजमुंदरी, आंध्र प्रदेश)

दुर्गाबाई देशमुख या महान भारतीय स्वातंत्र्यसैनिक, ज्यांनी केवळ देशसेवाच केली नाही तर कायद्याचे शिक्षण घेऊन महिलांच्या हक्कांसाठी आवाज उठवला. जेव्हा असहकार आंदोलन शिगेला पोहोचले होते तेव्हा त्यांनी मद्रास येथील 'मीठ सत्याग्रहा'ची सूत्रे हाती घेतली. पण, नंतर त्यांना अटक झाली आणि तीन वर्षे (1930-33) त्यांनी तुरुंगात काढली. त्यांना वर्षभर एकांतवासातही ठेवण्यात आले होते. बाहेर आल्यावर त्यांनी आपले वकिलीचे शिक्षण पूर्ण केले.

समाजसुधारणेच्या कार्यात त्यांचा अखंड सहभाग होता तसेच निष्पाप लोकांच्या हितासाठी लढणारी वकील म्हणून त्यांची कारकीर्द खूप उंचीवर गेली होती आणि हे लक्षात घेऊन त्यांना 1946 साली संविधान सभेचा भाग बनवण्यात आले.

सुकाणू समितीच्या सदस्या या नात्याने, संविधान सभेच्या चर्चेत त्यांनी हिंदू कोड बिल अंतर्गत महिलांच्या मालमत्तेच्या अधिकाराची जोरदार वकिली केली. त्यांनी घटना समितीत 750 दुरुस्त्या मांडल्या.

त्यांना भारतात 'मदर ऑफ सोशल वर्क' म्हणून ओळखले जाते.

हंसा मेहता

(3 जुलै 1897 - 4 एप्रिल 1995 | सुरत, गुजरात)

हंसा मेहता या मुंबई व गुजरातमधून घटना समितीवर पोहोचलेल्या एकुलत्या एक महिला. हंसाबेन लंडनमध्ये पत्रकारितेचा अभ्यास करण्यासाठी गेल्या असता, सरोजिनी नायडूंची ओळख झाली. सरोजिनीबाईं मुळेच त्या स्त्रियांच्या चळवळीकडे ओढल्या गेल्या. त्या परत आल्या ते राष्ट्रीय चळवळीत सामील होण्याचे ठरवूनच. सायमन कमिशनला त्यांनी सक्रिय विरोध केला, स्त्रियांना राष्ट्रीय चळवळीत येण्यास त्यांनी प्रेरणा दिली. त्यासाठी त्यांना कारावासही भोगावा लागला. भारतीय महिला परिषदेच्या अध्यक्षापदी असताना त्यांनी स्त्रियांच्या अधिकाराची सनद बनवली. त्या सनदेत स्त्री जीवनाशी सर्वस्पर्शीं मुद्दे होते. हिंदू कोड बिल बनविताना त्याचा उपयोग झाला, यावरून त्या सनदेचे महत्त्व लक्षात येते.

हंसाबेन 1946 ते 1950 दरम्यान घटना समितीच्या सदस्य होत्या. समान नागरी कायद्यासंबंधी दुरुस्तीची मागणी त्यांनी लावून धरली. त्याबाबतचा त्यांचा आग्रह मान्य झाला नाही, तेव्हा हंसाबेन यांनी आपली असहमती नोंदवून घ्यायला भाग पाडले.

भारताची घटना तयार झाली, त्यावर मोजक्या सदस्यांच्या स्वाक्ष्या आहेत. हंसा मेहता त्यातील एकमेव महिला होय.

राजकुमारी अमृत कौर

(2 फेब्रुवारी 1889 – 2 ऑक्टोबर 1964 | लखनऊ, उत्तर प्रदेश)

राजकुमारी अमृत कौर या कपूरथळ्याची राजकन्या. इंग्लंडमध्ये शिक्षण पूर्ण झाल्यावर त्या भारतात परतल्या. तेव्हाच महात्मा गांधींचा वैचारिक प्रभाव त्यांच्यावर पडला. जालियनवालाबाग हत्याकांडानंतर त्यांना भारताला स्वातंत्र्याची गरज आहे याची तीव्र जाणीव झाली आणि स्वातंत्र्य चळवळीत त्यांनी भाग घेतला. 16 वर्ष त्या गांधीजींच्या सचिव राहिल्या.

स्वतंत्र भारताच्या त्या पहिल्या आरोग्यमंत्री होत्या. दिल्लीतील AIIMS ही त्यांचीच देणगी आहे.

महिलांची दयनीय अवस्था बघून 1927 मध्ये त्यांनी 'अखिल भारतीय महिला संमेलना'ची स्थापना केली.

महिला आणि हरिजनांच्या उद्धारासाठी काम केले पाहिजे, शिक्षण हे निःशुल्क आणि अनिवार्य असले पाहिजे, त्यासाठी आपल्या हक्क आणि अधिकारांसाठी आपण जागृत झाले पाहिजे यावर त्यांचा जोर होता.

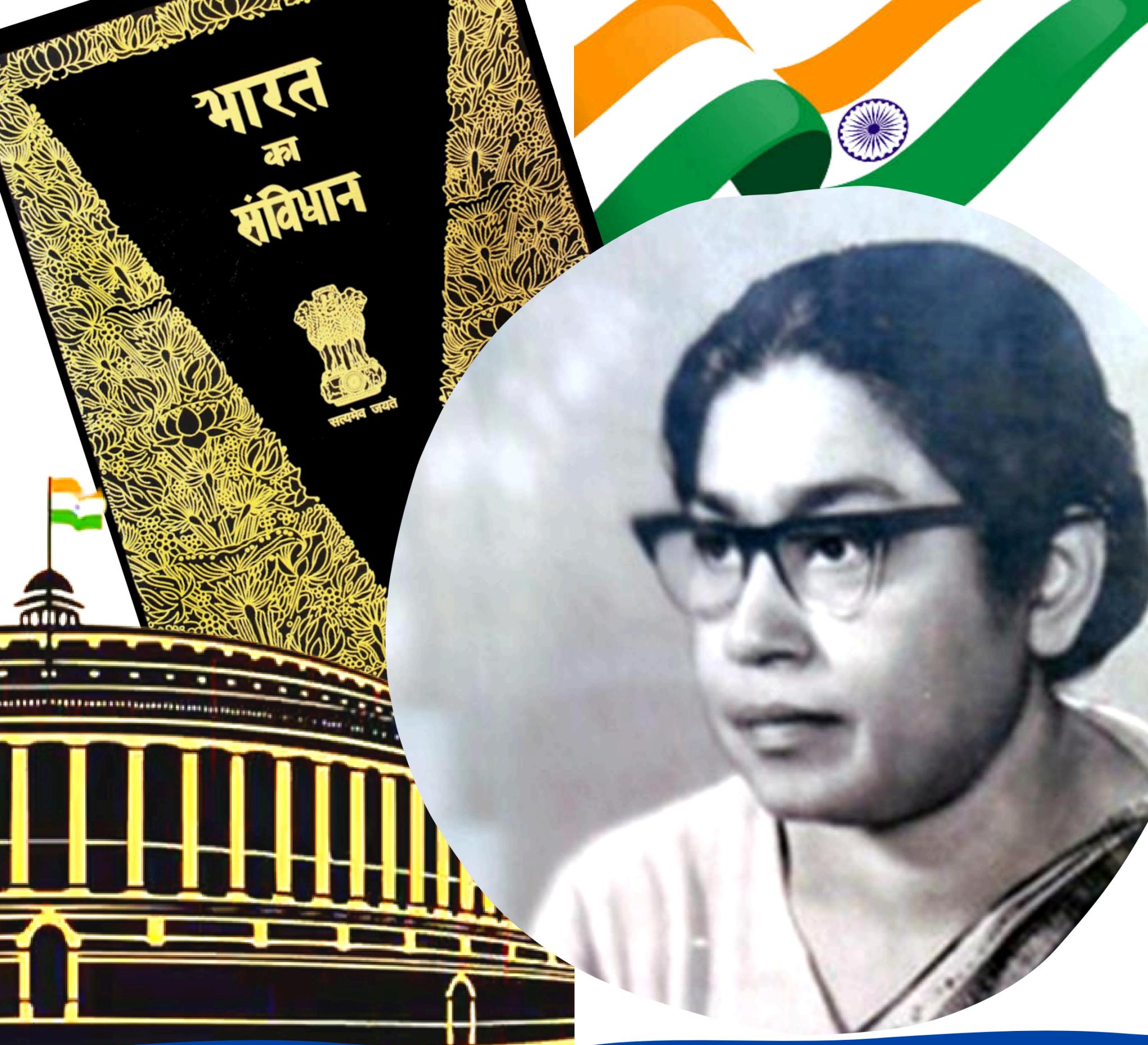

विजयालक्ष्मी पंडित

(18 ऑगस्ट 1900 - 1 डिसेंबर 1990 | अलाहाबाद, उत्तरप्रदेश)

विजयालक्ष्मी पंडित या पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या भगिनी. त्यांच्या राजकीय जीवनास गांधीजींचा विचारातून प्रेरणा मिळाली आणि असहकाराच्या चळवळीपासून सुरुवात झाली. 1932 ते 1933, 1940 आणि 1942 ते 1943 मध्ये इंग्रजांनी त्यांना तीन वेगवेगळ्या तुरुंगात डांबले होते.

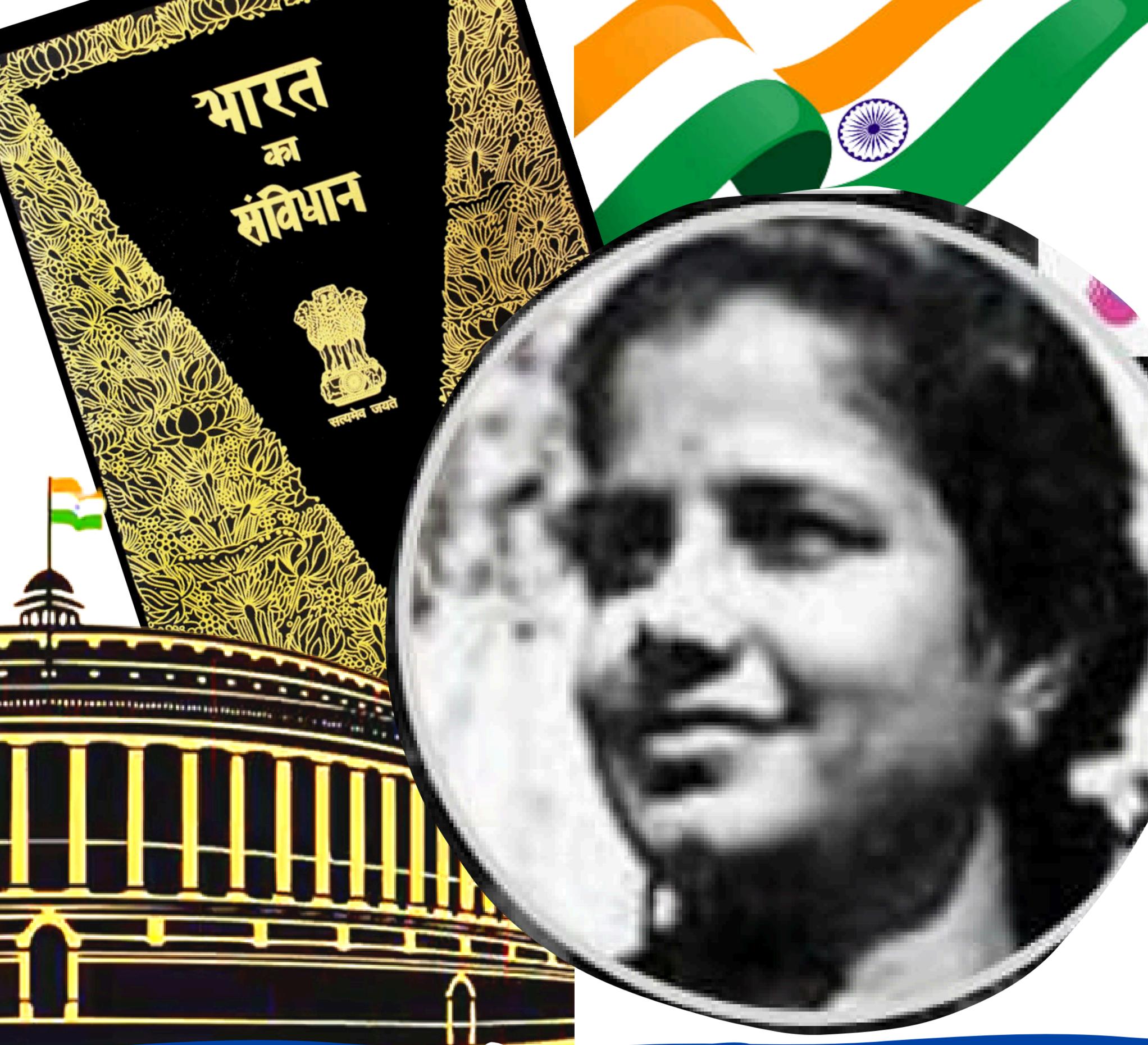
नेहरूंबरोबर त्या राजकारणात सक्रिय होत्या. 1946 मध्ये संविधानसभेत त्यांची निवड झाली. तिथे महिलांच्या समानतेच्या मुद्द्यांवर त्यांनी आपले मत मांडून कामे करून घेतली. महिलांना त्यांच्या पती आणि पित्याच्या संपत्तीत उत्तराधिकारी म्हणून हिस्सा मिळाला पाहिजे. हे एक मोठे आव्हान आहे आणि ते स्त्री-पुरुष एकत्र येऊनच पेलू शकतात, असे त्यांचे म्हणणे होते.

सुचेता कृपलानी

(25 जून 1908 - 1 डिसेंबर 1974 | अंबाला, हरियाणा)

सुचेता कृपलानी ह्या स्वतंत्र भारतातील पहिल्या महिला मुख्यमंत्री होत्या. त्या स्वातंत्र्यलढ्यातील सक्रिय नेत्या होत्या. त्यासाठी त्यांनी अनेकदा तुरुंगवास भोगलाय. 'भारत छोडो' आंदोलनादरम्यान ब्रिटिश सरकारने सर्व पुरुष नेत्यांना अटक करून तुरुंगात पाठवले होते, तेव्हा त्यांची भूमिका होती की "मी जर बाकीच्यांप्रमाणे तुरुंगात गेले तर आंदोलन कोण पुढे नेणार?" त्यामुळे त्यांनी 1942 ते 1944 पर्यंत स्वातंत्र्यलढ्यासाठी भूमिगत राहून आंदोलन केले. स्वातंत्र्यानंतर जेव्हा फाळणीची दंगल उसळली तेव्हा त्यांनी महात्मा गांधींसोबत उसळलेला जनक्षोभ सावरण्याचे काम केले. जेव्हा भारतासाठी संविधान बनवायचे होते तेव्हा त्यांचे नाव निवडले गेले. महिलांबाबत त्या विशेष संवेदनशील होत्या. भारतीय संविधानात महिलांच्या हक्कांसाठी त्यांनी आवाज उठवला. स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी सक्रिय राजकरणात प्रवेश केला. 1940 मध्ये अखिल भारतीय महिला काँग्रेसची स्थापना केली.

पूणिमा बॅनर्जी

(1911 - 1951 | काल्का, पंजाब)

पूणिमा बॅनर्जी या अलाहाबाद (उत्तर प्रदेश) येथील भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस कमिटीच्या सचिव होत्या. शिक्षणानंतर भारतात परतल्यावर राष्ट्रीय आंदोलन व महिला चळवळीत त्यांनी स्वतःला झोकून दिले. सत्याग्रह आणि 'भारत छोडो' आंदोलनात सहभागी झाल्यामुळे त्यांना अटक करण्यात आली होती. त्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस कमिटीत सचिव होत्या. ट्रेड युनियन, शेतकरी सभा आणि ग्रामीण लोकांना दिशा दाखवत संघटित करण्याची जबाबदारी त्यांच्याकडे होती.

'युनिफॉर्म सिव्हिल कोड' या शब्दाला विरोध करून घटना समितीचे सभागृह त्यांनी दणाणून सोडले. 'कॉमन सिव्हिल कोड' या शब्दांचा आग्रह धरला. स्त्रियांसंबंधीचे धोरण घटना समितीतच ठरले तर त्याला अर्थ राहिल, नाही तर पुढे कायदे होतच राहतील, बदलतही जातील. 'हम भारत के लोग' या मागची भूमिका स्पष्ट करताना त्या म्हणतात, की संविधानाची निर्मिती ही या मातीतल्या लोकांच्या श्रमातून झाली आहे विदेशी हुकूम गाजवणाऱ्यांनी केलेली नाही.

दक्षयानी वेलायुधन

(4 जुलै 1912 - 20 जुलै 1978 | पुर्नाकुलम, केरळ)

दक्षयानी वेलायुधन या घटना समितीतील एकमेव दलित स्त्री सदस्य होत्या. मद्रास प्रांताकडून त्यांची निवड झाली होती. महात्मा गांधी आणि डॉक्टर आंबेडकर यांच्या विचाराने प्रभावित होऊन, दलितांची अस्पृश्यता आणि भेदाभेद यासारख्या अमानवी प्रथेतून सुटका करण्याचा ध्यास त्यांच्या मांडणीत दिसतो. संविधान निर्मितीसोबतच समाज परिवर्तनाचेही कार्य समितीने करावे असे त्यांचे मत होते.

संविधानसभेच्या पहिल्या बैठकीत त्या म्हणाल्या होत्या, “भविष्यात लोक कशा प्रकारचे जीवन जगतील हे राज्यघटनेवर अवलंबून असेल. मला आशा आहे की कालांतराने या देशात असा एकही समुदाय शिल्लक राहणार नाही ज्याला अस्पृश्य म्हटले जावे”.

पुनी मास्कारेन

(6 जून 1902 - 19 जुलै 1963 | तिरुवनंतपुरम, केरळ)

त्रावनकोर राज्य काँग्रेसमध्ये सामील होणाऱ्या त्या पहिल्या स्त्री कार्यकर्त्या होत्या. 1938 मध्ये स्वातंत्र्य चळवळीशी जोडल्या गेल्या. तसेच 1942 च्या 'भारत छोडो' आंदोलनात त्यांनी स्वतःला पूर्ण झोकून दिले. 1939 ते 1947 दरम्यान अनेकदा त्या तुरुंगात गेल्या, मात्र ब्रिटिश पोलीस अधिकारीही त्यांना वचकून असत.

त्रावणकोर राज्याचे स्वातंत्र्य आणि भारतीय राष्ट्राशी एकीकरणाच्या चळवळीतील त्या एक नेत्या होत्या.

संविधान समितीत त्यांचा जोर हिंदू कोड बिलावर होता. हिंदू कोड बिल असे तयार झाले पाहिजे ज्यामुळे देशातील सर्व स्त्रियांना त्यांचे अधिकार मिळतील असे त्यांचे मत होते.

रेणुका रे

(4 जानेवारी 1904 - 1997 | प. बंगाल)

वयाच्या 16 व्या वर्षी गांधीजींना भेटल्यानंतर रेणुका रे ह्यांच्या आयुष्यात मोठा बदल झाला. 1934 मध्ये त्या 'अखिल भारतीय महिला काउन्सिल'च्या सदस्य बनल्या. 1943 ते 1946 पर्यंत त्या केंद्रीय विधान सभा, संविधान सभा आणि हंगामी संसदेच्या सदस्य होत्या. 1934 मध्ये अखिल भारतीय महिला परिषदेत काम करत असताना, त्यांनी भारतीय महिलांच्या स्थितीवर महत्त्वपूर्ण अभ्यास केला. भारतीय महिला जगात सर्वाधिक शोषित स्थितीत असल्याचा त्यांचा अहवाल होता.

रेणुका रे यांनी महिला आणि मागासवर्गीयांच्या कल्याणासाठी सतत काम केले. त्यासाठी वेगळा आयोग असला पाहिजे अशी त्यांची मागणी होती. त्या नियोजन आयोगाच्या सदस्याही झाल्या.

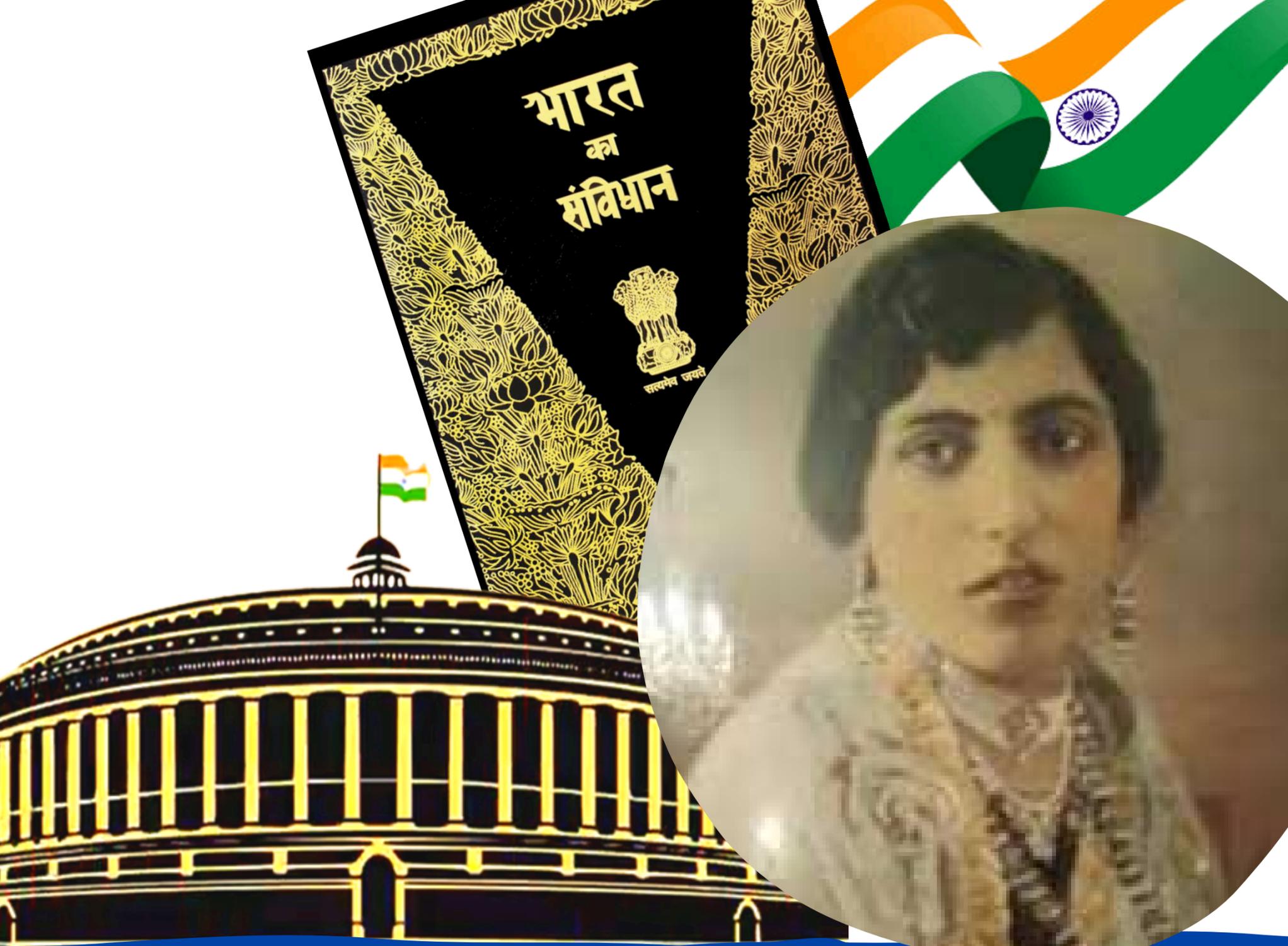

लीला रॉय

(2 ऑक्टोबर 1900 - 11 जून, 1970 | गोलपाडा, आसाम)

लीला रॉय यांचे वडील स्वातंत्र्य आंदोलनाचे हितचिंतक होते. 1923 मध्ये यांनी आपल्या मैत्रिणींच्या सोबतीने बंडखोर अशा 'दिपाली' संघाची स्थापना केली जिथे राजकीय गोष्टींवर चर्चा होत असत. 1926 मध्ये त्यांनी ढाका आणि कलकत्ता येथेही विद्यार्थिनींच्या 'छातरी' संघाची स्थापना केली.

1937 मध्ये त्यांनी काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला आणि बंगाल महिला प्रांतीय काँग्रेसची स्थापना केली. 1947 मध्ये भारत पाकिस्तान फाळणीवेळी नौखाली दंगलीत अडकलेल्या 400 महिलांची त्यांनी सुटका केली. त्यानंतर त्या सुभाषचंद्र बॉस यांच्या फॉरवर्ड ब्लॉकच्या सदस्य झाल्या. लिंगाधारीत सामाजिक-राजकीय कार्यात स्त्रिया पुरुषांपेक्षा कुठेही कमी पडत नाहीत हे त्यांनी सिद्ध केले.

बेगम ऐज़ाज़ रसूल

(2 एप्रिल 1909 - 1 ऑगस्ट 2001 | मलेरकोटला, पंजाब)

संविधान समितीतील एकमात्र मुस्लिम महिला म्हणजे बेगम ऐज़ाज़ रसूल. पंजाबमधील हिंदू-मुस्लिम ऐक्यासाठी प्रसिद्ध असलेल्या मलेरकोटला या गावात एका श्रीमंत जमीनदार कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला. मुस्लिम लीगच्या सदस्या म्हणून त्या संविधान सभेत सामील झाल्या होत्या पण नंतर त्या काँग्रेसमध्ये सामील झाल्या. या पदावर पोहोचणाऱ्या त्या भारतातील एकमेव मुस्लिम महिला होत्या. जरी त्यांचा जन्म जमीनदार कुटुंबात झाला असला तरी जमीनदारी उन्मूलन व्हावे यासाठी त्यांचे प्रचंड समर्थन होते आणि त्या त्यासाठी ओळखल्या जातात.

त्या संविधान सभेतील अल्पसंख्याक हक्कांच्या मसुदा समितीच्या सदस्य होत्या. मसुदा समितीच्या बैठकीत अल्पसंख्याकांच्या हक्कांवर झालेल्या चर्चेदरम्यान त्यांनी मुस्लिमांसाठी 'स्वतंत्र मतदार संघ' असण्याच्या कल्पनेला कडाडून विरोध केला. याशिवाय धर्माच्या आधारावर अल्पसंख्याकांसाठी प्रस्तावित आरक्षणालाही त्यांनी विरोध केला आणि त्या बदल्यात अल्पसंख्याकांना न्याय आणि समान हक्क मिळावेत, अशी मागणी केली.

याव्यतिरिक्त त्यांनी राष्ट्रभाषा, भारतीय लोकशाही आणि कॉमनवेल्थ, आरक्षण आणि मालमत्तेचे अधिकार यावरही आपले मत व्यक्त केले. हिंदी ही राष्ट्रभाषा मानली पाहिजे आणि ठराविक काळानंतर अल्पसंख्याकांनीही देवनागरी भाषा शिकली पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. खेळात त्यांना विशेष रुची होती. भारतीय महिला हॉकी कपचे नाव त्यांच्या नावावरून दिले आहे.

मालती चौधरी

(26 जुलै 1904 - 15 मार्च 1998 | कलकत्ता, प. बंगाल)

‘पूर्व बंगाल’ म्हणजेच आत्ताचा बांगलादेश यथे जन्मलेल्या मालती त्यांचे पती नाबकृष्ण चौधरी यांच्याबरोबर भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सहभागी झाल्या. त्यांच्यावर गांधीजींच्या विचारांचा पगडा असल्यामुळे त्यांनी त्यांच्या पतीसमवेत मिठाच्या सत्याग्रहात उडी घेतली. त्यांना अटक करून तुरुंगात टाकले तेव्हा त्या दोघांनी तुरुंगात कैद्यांना शिकवायला सुरुवात केली.

आंदोलन सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचावे, त्यांनीही त्यात सहभागी व्हावे यासाठी त्या सामान्य लोकांबरोबर सतत संवाद साधत असायच्या. 1933 मध्ये दोघांनी मिळून भारतीय समाजवादी दलाची ओरिसा येथे प्रांतीय शाखा सुरू केली.

गांधीजींचे काही चुकले तर मालती त्यांना स्पष्ट शब्दात सांगायच्या की “बापू आपण हे ठीक केले नाही.” आणि गांधीजींच्याही चूक लक्षात येताच ते त्यांच्यापुढे क्षमा मागण्यासाठी उभे राहायचे. आणि म्हणूनच गांधीजींच्या त्या तुफानी होत्या.

त्या देशातील पहिल्या मार्क्सवादी नेत्या होत्या ज्यांनी राजकारणापासून दूर राहात सामाजिक कार्यकर्त्या म्हणून अधिक काम केले. ग्रामविकासासाठी प्रौढ शिक्षण अत्यावश्यक आहे शिवाय आदिवासी आणि अनुसूचित जाती-जमाती यांच्या विकासाकडे विशेष लक्ष देणे यावर संविधान समितीत त्यांचा अधिक जोर होता.

अम्मु स्वामीनाथन

(22 एप्रिल 1894 - 4 एप्रिल 1978 | अन्नाकरा, केरळ)

अम्मु स्वामीनाथन यांनी 1917 मध्ये अॅनी बेझंट, मार्गरेट, मालती पटवर्धन, श्रीमती दादाभाय आणि अंबुजमल यांच्या बरोबरीने 'महिला भारत संघ' तयार केला आणि महिलांचे संघटन उभे केले. महात्मा गांधींच्या प्रभावामुळे त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्यात झोकून दिले.

1946 मध्ये मद्रास मतदारसंघातून त्या संविधान सभेचा भाग बनल्या. 24 नोव्हेंबर 1949 रोजी, संविधानाचा मसुदा मंजूर करण्यावर झालेल्या चर्चेदरम्यान, आशावादी आणि आत्मविश्वासपूर्ण अम्मु यांनी म्हटले, "बाहेरून लोक म्हणतात की भारताने महिलांना समान अधिकार दिलेले नाहीत. आता आपण असे म्हणू शकतो की जेव्हा भारतीय लोकांनी स्वतःची राज्यघटना तयार केली तेव्हा त्यांनी महिलांना देशातील इतर नागरिकांसारखे अधिकार दिले आहेत."

कमला चौधरी

(22 फेब्रुवारी 1908 - 15 ऑक्टोबर 1970 | लखनऊ, उत्तरप्रदेश)

कमला चौधरी यांचा जन्म एका समृद्ध कुटुंबात झाला. पण घरातील साम्राज्यशाही एकनिष्ठांपासून दूर जाऊन त्या राष्ट्रीय समितीमध्ये सामील झाल्या. 1930 मध्ये महात्मा गांधी यांनी सुरू केलेल्या 'सविनय कायदेभंगा'च्या चळवळीत सामील झाल्या व त्यानंतर भारतीय स्वातंत्र्यलढयात सक्रिय होत्या. अनेकवेळा त्यांना तुरुंगवास झाला आहे.

महिलांचा जीवनस्तर सुधारावा यासाठी त्यांनी सामाजिक, राजनितिक व सांस्कृतिक स्तरावर प्रयत्न केले.

त्या प्रसिद्ध कथा लेखिका होत्या. त्यांच्या कथांमधून लैंगिक भेदभाव, शेतकऱ्यांचे शोषण, विधवांचे प्रश्न अशा सामाजिक प्रश्नांना त्यांनी त्या काळात सुद्धा रोखठोक वाचा फोडली.

स्वातंत्र्यलढ्याचे मूल्य भारताच्या संविधानामध्ये आलेत...

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम
समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडवण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांस :

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय ;
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा

व उपासना यांचे स्वातंत्र्य ;
दर्जाची व संधीची समानता ;

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा

आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा

व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता

यांचे आश्वासन देणारी बंधुता

प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून ;

आमच्या संविधानसभेत

आज दिनांक २६ नोव्हेंबर, १९४९ रोजी

याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित

करून स्वतःप्रत अर्पण करित आहोत.